

SUMMARY. The article analyzes the works of the Karakalpak writer D.Esebaev. Detective stories were chosen as the object of research. Detective stories describe events related to the disclosure of various mysterious events in society. Through his detective works, the writer enriched Karakalpak prose in terms of genre and form. The writer of detective works is a genre and a form of jıgat. In the creation of the characters of the characters in the short stories, in the choice of the title of the work, in the development of the plot, the writer has given himself a double characteristics.

ÁJINIYAZ SHÍĞARMALARÍNDÁ QOLLANÍLGÁN FOLKLORLÍQ DÁSTÚRLER

G.S.Qalbaeva – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so‘zlar: an’anaviy tasvir vositaları, mifik motiv, mifik obraz, afsonaviy syujet, detal, giperbola.

Ключевые слова: традиционные средства изображения, мифический мотив, мифический образ, легендарный сюжет, деталь, гипербола.

Key words: traditional means of depiction, mythical motif, mythical image, legendary plot, detail, hyperbole.

Kirisiw. Ájiniyaz Qosıbay ulı óziniń kórkem miyrasları arqalı xalqımızdın tariyxın, mádeniyatın, etnografiyasın, bay folklorlıq miyrasların dúnyaǵa tanıtqan, sonıń menen birge, XIX ásir qaraqalpaq klassik ádebiyatın shıǵıs hám batis poeziyasınıń formaları menen birge folklorlıq dástúrlerin alıp kelgen novator shayırlarımızdın biri. Ájiniyaz óz lirikalırında realistik súwretlew usılları menen birge folklorlıq hám miflik súwretlew usılların sintezlestirip, súwretlewdiń jańa formaların jańa baǵdarda rawajlandırdı.

Shayırlirikalırında súwretlenip atırǵan obyektke, hádiyselerge óziniń kózqarasların bildiriwde, lirikalıq qaharman obrazın jaratıwda, onıń ishki ashıqlıq sezimlerin beriwde dástúriy folklorlıq súwretlew usılları – teńew, epitet, giperbola, parallelizm usılları menen birge miflik súwretlew usılları, miflik motiv, ápsanalıq syujetlik detal hám ápsanalıq obrazlardı hár qıylı stillik hám kórkemlik maqsetlerde paydalanıladı. Bunda xalıq awızeki ápsanaları, sonday-aq, arab-parsı tillerinde jazılǵan dereklerdegi kórkem etip bayanlangan ápsanalıq gúrrińler, qıssalar Ájiniyaz dóreiwshiliginiń ideyalıq, kórkemlik jaqtan bayıwına, jańa syujetlik detallar, jańa forma, jańa obrazlıq teńewlerdi sheberlik penen endiriwge múmkinshilik berdi.

Tiykargı bólim. Ájiniyaz shayırlirikalırında dóreiwshiliginde qollanılǵan folklorlıq súwretlew usılları, atap aytqanda, ondaǵı miflik motiv, syujetlik detal hám ápsanalıq obrazlar, sonday-aq, miflik súwretlew usılları shayırlirikalırınıń kórkemligin, ideyalıq mazmunın bayıtadı. Shayırlirikalırında ápsanawiy máńgilik obrazlar Ğarip-Shaxsánem, Láyli-Májnún, Farxad-Shiyrın, Yusup-Zlixa ashıqlıqtıń tımsalı, ápsanalıq Rustem, Ğoruglı, Házireti Áliy batırılıqtıń tımsalı, al, Áflatun, Álastun, Hákim Luqman danıshpanlıq hám danalıqtıń tımsalı retinde súwretlenedi. Mısalı:

Diydiler áyyemde ótiler Álastu,

Asmanıy zamindi bildi Áflatun,

Jan alıp, jan berdi Ulıqpan Hákim,

Bular hám ottiler, áy faniy, sendin («Násihat»).

Shayırlirikalırınıń tásir etiw kúshi de – onıń joqarı obrazlılıǵında. Gózzallıq, ádeplilik, iybelilik – shayırlirikalırında dóretken gózzal qızǵa tán tiykargı qásiyetlerdiń biri. Shayırlirikalırında gózzaldıń usınday sıpatların gózzallıq tımsalı bolǵan ápsanalıq máńgilik obrazlar Láyli, Zulayha, Shaxsánemlerge teńeydi. Olardaǵı opadarlıq, aqıllılıq,

adamgershilik sıpatlardı ózi dóretken gózzalda kóredi. Mısalı:

Yuz álwan dolanur qáddini dúzep,

Názerlep kirpigin oq kibi gezep,

Láyli, Zuhra, Sánem kibi xosh ádep,

Baǵ áremǵa minásıpdur shul páriy, («Bir pariy»).

Bunday ápsanalıq gózzal yar obrazların shayırdıń muhabbat lirikalırında hám tárip-arnaw qosıqlarında bir neshe orınlarda ushıratıwımızǵa boladı. Mısalı:

Bardur qız-jawarı qashları kaman,

Yuzin taqqas etseń xurshiydi taban,

Anı kórgenlerdiń aqlı hayran,

Láyli Zulayhadek qızları bardur, («Bardur»).

Liro-epikalıq, ashıqlıq dástanlardaǵı lirikalıq bólimlerdiń ideyalıq-tematikalıq, kórkemlik tásiiri Ájiniyaz shıǵarmalarında tolıǵıraq hám anıǵıraq kórinedi. Mısalı, ashıqlıq qosıqlarındaǵı lirikalıq personaj bolǵan ashıqtıń júregin jaylaǵan hasıl hám moldır sezimlerdiń beriliwi Ájiniyazdın lirikalıq qaharmanınıń júrek sezimlerin beriliwi menen únlesedi. Xalıq qosıqlarınıń hám Ájiniyazdın lirikalıq qaharmanları uqsas tipologiyalıq sharayatlarda kórinedi [2:48]. Dástanlardaǵı Láyli-Májnún, Farxad-Shiyrın, Yusup-Zulayha sıyaqlı ápsanalıq ashıqlar haqqındaǵı ápsanalırındaǵı syujetlik detallar shayırlirikalırınıń kórkemligin támiyinleydi. Mısalı:

Láyli kibi ishıq otına kúydirip,

Meni Májnún ettiń ármaniy dúnya, («Ármaniy dúnya»).

Shayırdıń ózi – lirikalıq qaharman. Ol – mudamı yar ishında jangán ashıq. Ol – sonday bir gózzalǵa ashıq. Onı izlep kóp jerlerdi gezedi, ashıqlıq azabında sergizdan boladı, lirikalıq qaharmanınıń bul sergizdanlıq halatların súwretlewde óz dáwiriniń ádalatsızlıǵı, teńsizligi sebebinen súygenine erise almay, óz jurtınan shıǵıp, yar ishında sársan bolıp, shóllerdi gezgen Májnúnniń ruwhıy halatları menen parallel qoyıp súwretleydi. Mısalı:

Yüre almadım, oynap-küle,

Májnündeysin shıqtım shólá, («Sel boladı»).

.....

Búlbildi zar etip taza gúllará,

Májnünde de aydaban shólden-shóllerá («Dáwrán bolmadı»).

Oqırman xalıq – Láyli hám Májnúnıńń ápsanaǵa aynalǵan muhabbat tariyxı menen jaqınnan tanıs. Shayır usı ápsanadaǵı tayar syujetlik detallardı kórkem tekstke endiriw arqalı folklorlıq hám realistik súwretlew usılların sintezlestirip, súwretlewdiń eń tásirli-emocional usıllarınan sheberlik penen paydalanǵan.

Xalqımız arasında Yusup haqqındaǵı ápsanalar ushırasadı. Ájiniyaz shayır dóretilwshiliginde «Yusuptıń zindanǵa túsiwi» haqqındaǵı ápsananiń syujetlik detalı bólinip alınıp, lirikalıq qaharmannıń belgili bir waqıttaǵı psixologiyalıq halatın, jan keshirmelerin, keypiyatın tásirli etip beriw maqsetinde kórkem tekstke endirilgen. Misalı:

Gezdim ǵariblik yolunda,
Ǵarq bolub chášmi qólında,
Yusip kibi mısır elinde,
Qalıbman zindan ishinde.

Ápsanalıq hám diniy syujetlik motiv hám detallar shayırdıń «Xashxash» qosıǵında da júdá sheberlik penen paydalanılǵan. Misalı:

Sarǵayıp kóringen daǵnıń qulaǵı,
Degrásinde álwan-álwan bulaǵı,
Xashxash jegen **Áplatunnıń ilaǵı**,
Ǵurt bilán dúgisár daǵ arasında.

Ájiniyaz shıǵarmalarında qollanılǵan ápsanalıq syujetlik detallar: «Yusuptıń zindanǵa túsiwi», «Xashxash jegen Áplatunnıń ilaǵı», «Abıhayat suwı bar bulaq» haqqındaǵı syujetlik detallar xalıq arasında aytılp júrgen ápsanalardan, sonday-aq, Rabǵuzıydıń «Qissasul ábiya», «Iskender Zulxarnayın hikayaları» qusaǵan jazba dereklerden puxta paydalanǵanlıǵınan derek beredi.

Shayır lirikalarında ertedeǵı miflik atributlardıń da kórkemlew quralları sıpatında tekstke endirilgenligin kóremiz. Misalı:

Láyli, Zuxra, Sánem yańlı suwrátı,
Tuwbí aǵashına meńzár qamátı,
Ah degende shıqqan, aǵzınıń oti,
On sákkiz mın álam yaqtı da ketti.

Bul qosıq qatarlarında gózzal qızdıń qáddi-qáwmetin Tuwbı aǵashına usatıw bar. Tuwbı – jánnet daraǵı. Ertedeǵı miflik isenimlerde hám diniy mifologiyada

aǵash, miywe, ósimlikler hár qıylı xızmetlerdi atqarǵan. Jáne dıqqattı tartatuǵın «Ah degende shıqqan aǵzınıń oti» degen giperbolalıq súwretlew usılı Yusup-Zulayha haqqında ápsanaların syujetinde qollanılatuǵın detal. Ápsanada Yusup zindannan 12 jıl jatıp shıqqannan keyin Zulayxa Yusupke bolǵan muhabbatınıń ele sónbegenligin bilayınsha dálilleydi: Ol Yusuptıń qolındaǵı altıp saplı qılıshtı alıp, awzına tutup, «Ah!» degen waqıtta onıń awzınan shıqqan ottan altın saplı qılısh erip ketedi. Shayır usı ápsanadaǵı «Ah degende awzınan shıqan ottan qılısh sabı eridi» degen syujetlik detaldı yar ishında janǵan ashıqtıń ruwxıy halatın táriplewde qollanǵan.

Ájiniyaz dóretilwshiliginde miflik hám diniy túsinikler, miflik makan, dozaq, beyish, jánnet, olarda háreket etiwshi subyektler: periler, húrler, perishteler tek ǵana diniy uǵım bolıp qalmastan, obraz jasaw quralları sıpatında da qollanǵanlıǵın kóriwmizge boladı. Misalı:

Xalayıqlar, qulaq salıń,
Buyırǵanı múlki malıń,
Kewlińnen shıqsa hayalıń,
Beyish **ǵulmanına** megzer.

.....
Ǵarib Ziywar qılma gıryan,
Haq ózi bolǵay mehriban,
Qusharsań **húwr ilá ǵulman**,
Jánneti **Rizwan** ishındá

Bul «Ishındá» qosıǵınan keltirilgen úzindide húwrler – jánnet, beyish qızları, ǵulman – jánnetke barǵanlarǵa xızmet isleytuǵın xızmetkerler, qullar, al Rizwan bolsa jánnettiń esik ashqısı mánilerin bildiredi. Bul personajlar – ertedeǵı miflik úlkelerde jasaytuǵın subyektlerdiń tásirinen payda bolǵan obrazlar.

Juwmaq. Shayır xalıq awzındaǵı hár bir ápsanaǵa ayırıqsha máni berip, olardaǵı miflik syujet, motiv hám obrazlarǵa poetikalıq máni júkleydi. Onıń joqarıdaǵı talqıǵa alınǵan lirikalıq shıǵarmaları óziniń kórkem oyın obrazlı hám tásirli etip jetkeriwde miflik hám realistik súwretlew usılların dóretilwshilik sheberlik penen sintezley alǵan kórkem sóz ustası bolǵanlıǵın dálilleydi.

Ádebiyatlar

1. Járımbetov Q. Ashıq Ziywar. – Nókis: «Bilim», 1998.
2. Járımbetov Q. XIX ásir qaraqalpaq lirikalıǵınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı. – Nókis: «Bilim», 2004.
3. Qálimbetov B. Ájiniyaz lirikası. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1981.
4. Ájiniyaz. Tańlamalı shıǵarmaları. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1975.
5. Ájiniyaz. Tańlamalı shıǵarmaları. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1994.
6. Калбаева Г.С. Мотив чудесного рождения в каракалпакских народных легендах и его исторические основы. Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика, 9 (3), 2018. – С. 774-786.
7. Kalbaeva G. S. Theme of miraculous birth in karakalpak folk legends and its historical bases. *rudn Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics*, 9(3), 2018. –P. 774-786.
8. Kalbaeva G. S. Karakalpak folk legends about sulayman bakirganiy (hakim ata) and his son ub-bi. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(11), (2021). –P. 316-319.

REZYUME. Ushbu maqolada Ajiniyoz shoyir she'riyatida ob'ektlarni, hodisalarini tasvirlashda va lirik qahramon tasvirini yaratishda va uning ishqiy his-tuyg'ularini ifodalashda qo'llanilgan ananaviy badiiy tasvir vositalari bilan bir qatorda mifik motivlar, afsonaviy syujet detallari va tasvirlarning badiiy maqsatlarda qo'llanilish jarayonlari tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются мифические мотивы, детали легендарного сюжета и процессы использования образов в художественных целях, а также традиционные средства художественного изображения, используемые в поэзии поэта Ажинияза для описания предметов и событий, создания образа лирического героя и выражения его романтических чувств.

SUMMARY. This article analyzes mythical motifs, details of the legendary plot and the processes of using images for artistic purposes, as well as traditional means of artistic representation used in the poetry of the poet Ajiniyaz to describe objects and events, create the image of a lyrical hero and express his romantic feelings.

SHE'RIY NUTQDA GARMONIYA VA DEFORMATSIYA

S.Matyakupov – *filologiya fanlari doktori, dotsent*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: she'riy nutq, adabiyot nazariyasi, garmoniya, deformatsiya, badiiy funksiya, kommunikatsiya.

Ключевые слова: поэтическая речь, теория литературы, гармония, деформация, художественная функция, коммуникация.

Key words: poetic speech, literary theory, harmony, deformation, artistic function, communication.

Muallif–matn–kitobxon munosabati lirikada badiiy muloqot vujudga kelishini ta'minlaydi. Ushbu vaziyatda aloqa jarayoni bevosita va bilvosita ravishda amalga oshadi. Badiiy nutq tiplari aslida ijtimoiy-estetik mohiyatni baholashga ixtisoslashadi. Shu ma'noda, "Badiiy nutqning o'ziga xos xususiyatlari uni amaliy nutq – kundalik muloqot amalga oshiriladigan nutq bilan qiyoslaganda yaqqolroq ko'zga tashlanadi. Amaliy nutq uchun muhimi – muayyan informatsiyani yetkazish, uning qanday yetkazilishi muhim emas. Badiiy nutqda esa, aksincha, o'sha informatsiyaning qanday yetkazilishi ham g'oyat muhim, unda ifodaga e'tibor ustuvorlik qiladi" [7:21].

V.M.Jirmunskiy o'z tadqiqotlarida "So'z san'atida bo'laklar jamlanib, obrazlilik hosil qiladi" [4:21] – deya munosabat bildiradi. Rus nazariy poetikasi asoschisi A.A.Potebnya mazkur muammoni filologiyaning aniq sohasiga aylantirgan holda so'z faoliyatini ikki tipga ajratadi: 1) poeziya tili; 2) proza tili. Bu o'rinda Potebnya masala mohiyatini yiriklashtirgan holda umumlashtiradi. Proza tili deganda, umuman so'zlashuv tilini nazarda tutadi. Bunday asosiy maqsad tushuncha berish ekanini qayd etadi. Poeziya tili deganda esa badiiy nutqni tushunadi. Poeziya tilining maqsadi sifatida undagi obrazlilikka urg'u berar ekan, bu tipning estetik ta'sirini diqqat markazida tutadi. Olimning tushuntirishicha, "ikkinchi tip uchun vosita bo'lgan til faktida tilning amaliy maqsadi chetga chiqib turadi. U endi dialogik munosabatlarni faol hosil qiluvchisi sifatida poetik nutqqa aylanadi" [5:121].

V.Jirmunskiy tadqiqotlaridagi garmoniya tushunchasi boshqalardan farqli ravishda she'riy nutqdagi estetik ta'sirchanlikni ta'minlovchi uyg'unlikni talqin etadi. Xususan, Pushkin she'ridagi unlilar garmoniyasini asoslash uchun she'rdagi "u" tovushlari uyg'unligini misol qilib keltiradi. V.Jirmunskiygacha va undan

keyingi qator lingvopoetika tadqiqotchilari bu hodisani asosan tovushlar uyg'unligi – alliteratsiya sifatida tushuntirishgan, uning monoton, fonetik, shakliy hodisa ekanligini ta'kidlagan edi. Jirmunskiy tahlillari esa bu boradagi fikrlarni o'zgartiradi. Olim tahlili A.Pushkinning quyidagi she'ri asosida maydonga kelgan:

Брожу ли я вдоль улиц шумных,
Вхожу ль во многолюдный храм,
Сию ль меж юношей безумных,
Я передаюсь моим мечтам...

alliteratsion garmoniya haqida olim shunday yozadi: "She'rdagi band (strofa) bir paytning o'zida fikriy, sintaktik bo'linishdagi alohida butunlik vazifasini ham bajaradi. Har bir to'rtlik mavzu jihatidan alohidalik kasb etganidek, tugashida ham u yoki bu darajada sintaktik pauza (nuqta) bilan tugaydi. Urg'ularning taqsimlanishiga ko'ra biz ba'zi unlilarning bir xilligini payqaymiz. Bu unlilar garmoniyasi bo'lib, u hosil qilgan sintaktik uyg'unlik nafaqat satr so'ngidagi qofiyada, balki she'r o'rtasida ham "u"ning ustunlik qilganini ko'rsatadi" [4:25]. Ushbu kuzatishlariga bandedagi "Брожу", "Вхожу", "Сию" so'zlaridagi "u" tovushini misol qilib keltiradi. Aristoteldan farqli ravishda olim bu joyda gap grammatikasiga xos garmoniyaga emas, she'rda "u" unli tovushi ishtirokida maydonga kelgan alliteratsiya va sintaktik parallelizmga diqqatini qaratadi. Bu hodisani "ritmiko-sintaktik" parallelizm tarzida nomlar ekan, she'rda ritmik birliklar hosil qiluvchi ohang (alliteratsiya)ning o'zigina emas, uning mazmun bilan parallelligi natijasidagina yuksak she'r, poetik dialog maydonga kelishiga diqqatimizni qaratash asnosida: "Bunday ritmiko-sintaktik parallelizm bilan she'r va undagi kompozitsion moddaning uyg'un taqsimoti belgilanadi", degan xulosani ilgari suradi [4:25]. Yuqorida keltirilgan she'riy nutq namunasida